

Джерела та література

1. Баранникова Л. И. Говоры территории позднего заселения и проблема методов их изучения. *Проблемы изучения русских говоров вторичного образования: сб. науч. тр.* Кемерово: Кемеров. гос. ун-т, 1983. С. 3–11.
2. Дворянкін В. О. Принципи картографування в «Лінгвістичному атласі лексики на позначення рис людини в українських східностепових говірках Південної Донеччини». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Філологія. Мовознавство.* Вип. 266. Т. 278. Миколаїв, 2016. С. 39–45.
3. Жилко Ф. Т. Деякі питання лінгвогеографічного аспекту в українській діалектології. *Праці X Респ. діал. наради.* Київ: Наук. думка, 1961. С. 3–16.
4. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва: Наука, 1976. 306 с.
5. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 Українська мова. Донецьк, 2001. 19 с.
6. Пірко В. О. З історії заселення Донецького краю. *Східностепові українські говірки.* Донецьк: ДонДУ, 1998. 114 с.
7. Тищенко Л. М. Ареалогія побутової лексики південнослобожанських говірок. *Вісник Луганського державного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки.* 2001. № 12. С. 24–30.
8. Фроляк Л. Д. Акаючі говірки Донеччини. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 572. Серія Філологія.* Вип. 36. Харків, 2002. С. 41–51.
9. Фроляк Л. Д. Етномовні факти в основі генетичної класифікації новостворених східностепових говірок. *Діалектологічні студії. Мова і культура /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 11–21.
10. Фроляк Л. Д. Українські східностепові говірки Донеччини: монографія. Дрогобич: Просвіт, 2013. 400 с.

КОЛОНІЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДІНЦІВ'Я ДОНЕЧЧИНИ В XIV–XVII СТ.: ПОЧАТОК, ПРИЧИНИ, ЕТАПИ

Жук В. С.

The author tries to analyze the causes and the stages of colonization of the middle Podintsv'ya by the state of Moscow. It is shown the process of land settlement in the modern south of Donetsk region beginning with the first settlements such as Tor, Makiv, Raygorodok and Yampil.

Key words: *colonization, Podintsv'ya, Cherkasy, outposts, cossacks, Wild field.*

Починаючи з XIV ст., Давньоруські землі, ослаблені феодалними міжусобними війнами та боротьбою з монголо-татарською навалою, стали об'єктом експансії з боку Литви та Польщі. Литовські князі в Подніпров'ї зводили укріплені замки, влаштовуючи в них військові гарнізони. В нашій історії цей процес був нетривалим. Вже наприкінці XV ст. Литва під турецько-татарським натиском починає втрачати свої позиції.

Під час спустошливого походу у 1482 р. кримський (татарський) хан Менглі Гірей зі своїм військом сплюндрував Київ. До цього доклав руку московський князь Іван III. Татари захопили в полон київського воєводу та архімандрита Києво-Печерської лаври. Пограбовану церковну утвар з Святої Софії та Печерського монастиря передали в подарунок московському правителю. Київ знелюднів. Значна частина залюдненої території в степах на півдні Московської держави теж була спустошена.

І так нечисленне населення зі степової зони було змушене відступити у більш захищені місця. Ось чому за цією частиною України надовго закріпилася назва «Дике поле», а в російських документах – просто «Поле». Процес заселення регіону почав активізуватися тільки у другій половині XVI ст. Цьому сприяли такі причини:

- формування за дніпровськими порогами Запорозької Січі, в пониззях Дону – донського козацтва, їхня спільна боротьба проти турецько-татарського натиску, починаючи з часів Дмитра Вишневецького (перебуваючи зі своїми козаками в 1559–1560 рр. на службі у московського царя, він не тільки захищав Подінців'я від татарських нападів, але й здійснив походи на Азов);
- масові втечі українських селян від феодалного наступу, а російських – від розгулу оприччини в «Дике поле»;
- посилення сторожової та станичної служби московською владою на південних рубежах Московської держави у відповідь на зухвалі набіги на Москву і спалення її татарами кримського хана у травні 1571 р;
- спостереження за черкасами у Подінців'ї (з погляду царя – «воровськими черкасами», а з нашого – першими колонізаторами Подінців'я).

Задля попередження таких несподіваних нападів і спустошень московський уряд змушений був розробити цілу систему заходів зі зміцнення південних кордонів: будівництво та заселення укріплених міст на татарських шляхах, реорганізація станичної і сторожової служби – встановлення на південних рубежах (зокрема на лівому березі Сіверського Дінця) постійних сторож, а козацькі станиці зобов'язані були заглиблюватися на територію південніше Дінця до витоків Торця, Кальміусу, Лугані й Міусу для спостереження за татарськими улусами і вивідування їхніх намірів та оперативного повідомлення про них воєвод порубіжних міст для вжиття останніми заходів з урятування не тільки новозбудованих міст, але і їхніх мешканців від ординських погромів.

Зокрема, згідно з розписом 1571 р., на лівому березі Сіверського Дінця встановлювалися: Коломацька, Обишкінська, Балаклійська, Савинсько-Ізюмська, Святогірська, Бахмутівська та Айдарська сторожі, під контролем яких перебували Муравська, Ізюмська та Кальміуська сакми; а станичники, що й далі формувалися в основному з путивльських і рильських козаків, зобов'язані були заглиблюватися в приазовські степи до витоків Орелі, Самари, Торця, Бахмуту, Лугані й Міусу, ведучи спостереження за татарськими улусами, що кочували на кримському боці Дінця [5, с. 17–18].

Оскільки в краєзнавчій літературі часто під сторожами сприймається острог, то хотілося б уточнити, якими вони були в тогочасному розумінні. Найбільш чітку уяву про сторожі та їхні функції дає «боярський приговор» (рішення Боярської думи від 16 лютого за старим стилем) 1571 р. В ньому йдеться, що на донецькі сторожі посилати «сторожей» з Путивля та Рильська з весни на 6 тижнів з проїздом з 1 квітня, а перебувати їм на цих сторожах 6 тижнів з проїздом, щоб за тих 6 тижнів до Путивля чи Рильська повернутися. Сторожі повинні стояти у тих місцях, які їм визначають, і з тих місць без заміни не сходити. З весни сторожі зобов'язані були змінюватися через 6 тижнів, а восени – через місяць. В цілому термін сторожової служби тривав з 1 квітня до «великого снігу!» [6, с. 18]. Правда, наступний боярський приговор від 18 лютого збільшив кількісний склад однієї сторожі з 6 до 8 осіб, щоб вони могли пересуватися як у правий, так і в лівий бік від визначеного місця, міняючись по дві особи. Отже, немає ніяких підстав розуміти під сторожею укріплений форпост, як це сталося з Бахмутівською сторожею, від якої ще недавно вели початкову історію нинішнього м. Бахмута, а була вона тільки місцем для зустрічі прикордонної служби (сторожі) в межах майбутнього с. Ямпіль. Але цей факт не можна вважати й початком залюднення Ямполя.

Згідно з розписом, сторож князя Михайла Тюфякіна та дяка Матвія Ржевського 1571 р. донецькі сторожі виглядали у такий спосіб: 5-а сторожа повинна була стояти сторожем на лівому березі Дінця, напроти Святих гір, а переїжджати їм праворуч вгору Дінцем до гирла Осколу верст з 10, а ліворуч вниз Дінцем через шлях малої переправи та через шлях великої переправи і Горський шлях аж до гирла Тору, верст з 30; а стояти їм, ховаючись в ущелині напроти Святих гір і в інших місцях, проїжджаючи не в одному і тому ж місці; 6-а сторожа Бахмутівська: її сторожі також повинні були стояти на лівому березі Дінця, а пересуватися ліворуч вниз Дінцем через р. Красну та через Боровий шлях під Ольховий колодязь, верст з 15, а від Ольхового колодязя до гирла Айдара два дні, а переправи татарської між гирлом Ольхового колодязя і Айдара вже не було. Від Святогірської сторожі проїзду до Бахмутівської 1,5 дня, верст з 70. А Айдарська сторожа по «дозору» князя Михайла Тюфякіна і дяка Матвія Ржевського була

ліквідована, оскільки воїнські люди нею не користувалися, тому що з'явилися на цьому шляху великі міста і фортеці [7, с. 18].

Московський уряд не відмовлявся і від послуг охорони південних рубіжів місцевих козацьких загонів у другій половині XVI ст. в Подінців'ї. Про це свідчать численні згадки про козаків у московських джерелах.

Зокрема, у 1570 р., відправляючи свого посла Івана Новосельцева до турецького султана Селіма II, Іван IV передав через нього грамоту «на Донец Северський атаманам казацким и казакам», в якій цар обіцяв винагороджувати козаків за їхню службу на користь Московської держави: «...есте нам послужили, а мы вас за службу жаловать хотим» [1, с. 8]. Новосельцева до Азова проводжали козаки Михайла Черкашеніна (очевидно, це прізвисько, що підкреслювало його походження з України), який орудував у цьому районі ще з часів Д. Вишневецького. Не виключено, що саме в районі Козацької пристані (нині селище Райгородок), яка часто згадується в джерелах XVII ст., були збудовані човни, в яких Дінцем і Доном посольство було доставлене до Азова.

У 1584 р. сином Івана Грозного Федором Івановичем місцевим козакам було відправлено селітру і свинець за похід проти кримчаків на Кальміус. У 1593 р. «товариство самарських черкас» у кількості 25 осіб йшло для зимівки на Міус і зіткнулося на донецькій землі з кримським пашею Ахметом.

Зміцненню обороноздатності південних рубежів і координації дій усіх прикордонних загонів повинно було служити закладення фортеці за вказівкою Бориса Годунова в 1599 р. у м. Цареборисів при злитті Осколу з Сіверським Дінцем (нині с. Червоний Оскол Харківської області), а в 1600 р. – Бельської на Айдарі.

Відправляючи воєвод С. Алфьорова і Б. Бельського з людьми для будівництва міста біля впадіння річки Оскол в Сіверський Донець, Борис Годунов наказав їм запросити до себе отаманів і «кращих козаків» з Дінця, Осколу й оголосити їм, що цар велів віддати їм ці річки, щоб вони там жили на своїх юртах і володіли усіма угіддями «безданно і безоброчно», виконуючи «государеву службу». Тим, хто погоджувався служити московському царю, була обіцяна, крім звільнення від повинностей, «грошова і хлібна платня» [11, с. 106]. Все це дає змогу стверджувати про наявність певного постійного населення у Середньому Подінців'ї наприкінці XVI – початку XVII ст., про формування тут місцевого козацтва, яке московський уряд намагався використовувати для захисту південних рубежів від раптових вторгнень орд кримського хана.

У колонізації «Дикого поля» в XVI–XVIII ст. та досягнутих при цьому результатах В. О. Пірко виділив три етапи [8, с. 106–107]:

– перший (XVI – перша половина XVI ст.) – на цьому етапі до людності, яка вціліла під прикриттям фортець на межі степу і лісостепу, з 1520-х рр. приєднувалися нові вихідці з Волині, Поділля, північних районів Правобережжя та

Лівобережжя, змушені переселятися на окраїни соціальним і національним гнобленням. Це сприяло збільшенню кількості місцевого населення, формуванню козацьких загонів – головної сили, яка виступає на захист місцевого населення від кримського натиску. Збудована Запорізька Січ саме з кінця XVI ст. ставала не тільки центром низового козацтва, а й основним форпостом народної колонізації Дикого поля;

– другий (друга половина XVI – початок XVIII ст.) – внаслідок приєднання Лівобережної України до Росії, повернення польських магнатів на Правобережну Україну, тривалої боротьби козацької старшини за владу значна частина людності переходить з Правобережжя на південний схід. Завдяки цьому активно освоювалося межиріччя Дніпра, Сіверського Дінця, Дону;

– третій (30-ті – середина XVIII ст. – остання чверть XVIII ст.) – намічається подальше заселення півдня, пов'язане з переходом на ці землі козаків і посполитих Полтавського та Миргородського полків, вихідців із Польщі, переходом запоріжців на старі місця, поселенням під прикриттям Української лінії ландміліцейських полків, створення Ізюмського полку. А після російсько-турецької війни 1735–1739 рр., перенесення кордону на узбережжя Азовського моря цей процес став уже безповоротним.

Але невдачі козацько-селянського війська у Визвольній війні та повернення польської шляхти в Україну після Білоцерківського договору стали масовим поштовхом до масового переселення з Правобережної України на Лівобережну в неофіційних межах Московської держави. Передбачаючи це, царський уряд вже в липні 1651 р. розіслав воєводам прикордонних з Військом Запорізьким міст грамоти, в яких визначався порядок прийняття та влаштування «черкас». У грамотах зазначалося, що коли переселенці будуть приходити великими групами, то їхній слід направляти «степами аж до Волги» [9, с. 100–101].

Після вторгнення хана Махмед-Гірея в 1521 р. в межі Московської держави Василь III зі своїм урядом змушений був більше приділяти уваги зміцненню прикордонної, сторожової служби. Зі свого боку це сприяло колонізації Подінців'я та поширенню козацтва.

Практично всі перші поселення на Подінців'ї виникають на перевозах і перелазях, якими користувалися кримські і ногайські орди. Зокрема, більшість річок Слобожанщини самі по собі не були неподоланною перешкодою для кочовиків – навіть на Сіверському Дінці існувало не менш ніж 11 добре відомих татарських «перелазів та перевозів» (місць, зручних для переправи) [10, с. 69–77]. На менших річках бродів могли бути десятки, тому під час спорудження ліній укріплення бродам приділялася першочергова увага. На дно річок в районі перелазу вкладалися набиті частиком колоди, на березі копалися «вовчі ями» з кілками. Укріплення бродів вимагало чималих витрат – наприклад, один із бродів

на р. Тиха Сосна був укріплений 226 дубовими шестиметровими колодами, набитими частиком [2, с. 141].

Інколи неподалік від бродів, а також в інших стратегічно важливих місцях вздовж ліній у XVII ст. споруджувалися так звані «остроги» укріплення, розраховані лише на гарнізон, без поселення при ньому [3, с. 16]. Такий було побудовано на Ямпільському «перевозі», на лівому березі Дінця (Реконструкція 3). Подібні острожки часто були невеликими чотирикутними або неправильної форми укріпленнями з частоколу та високої сторожової вежі посередині, на якій інколи був маяк для сповіщення про наближення татар [4, с. 489].

Отже, військова організація українських переселенців на Слобідській Україні, що набула вигляду слобідських козацьких полків, стала відповіддю на різні загрози – грабїж солеварів, пограбування посольств, нагляд за перелазами, напади різних розбійників та напади татар на Московію. Такими, підбиваючи підсумок, вбачаються причини, етапи та початок колонізації Південного Подінців'я сучасної Донеччини в XVII ст.

Джерела та література

1. Акты Московского государства. Т. II. Санкт-Петербург: Б. в., 1894. С. 8.
2. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва, 1887. 614 с.
3. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. Т. I. Харьков, 1886. 358 с.
4. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. Т. II. Харьков: Б. и., 1890. 222 с.
5. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на степной Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. Москва, 1–48. С. 17–18.
6. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на степной Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. Москва, 1–48. С. 18.
7. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на степной Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. Москва, 1–48. С. 18.
8. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 387 с.
9. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 1–3. Санкт-Петербург, 1858. 315 с.
10. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 1–3. Санкт-Петербург, 1858. 16 с.
11. Пірко В. О. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк: Український культурологічний Центр, 1998. 106 с.